

XULQ-ATVOR IQTISODIYOTI VA METAKOGNITIV QOBILIYATLARNING TA'LIM JARAYONIGA TA'SIRI

Farmonov Dilshod Po'latovich

Qarshi xalqaro universiteti assistent o'qituvchisi

ORCID: 0009-0005-1553-5088

dilshod.farmonov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18030593>

Annotatsiya. Ushbu maqolada xulq-atvor iqtisodiyoti konsepsiyalari hamda metakognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayonidagi o'rni raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt sharoitida ilmiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan yoritiladi. Tadqiqotda shaxsning qaror qabul qilish jarayoniga xos bo'lgan ratsional va noratsional omillar, o'quvchilarning ta'limiy faoliyatdagi xulq-atvor xususiyatlari hamda ularni boshqarishda metakognitiv mexanizmlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida rejalashtirish, o'z-o'zini monitoring qilish va baholashga asoslangan metakognitiv yondashuvlar xulq-atvor iqtisodiyoti nazariyalari bilan integratsiyalashgan holda ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim muhitida ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va ongli qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishda metakognitiv yondashuvlarning muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: xulq-atvor iqtisodiyoti, metakognitiv qobiliyatlar, ta'lim jarayoni, qaror qabul qilish, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, ta'lim sifati.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi jamiyatning intellektual salohiyati hamda iqtisodiy raqobatbardoshligini belgilovchi muhim institutsional omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli iqtisodiyotning tez sur'atlarda rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va sun'iy intellekt vositalarining ta'lim amaliyotiga jadal kirib kelishi o'qitish jarayonining mazmuni, tashkiliy shakllari va metodologik asoslarini qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Zamonaviy ta'lim endilikda faqat bilimlarni uzatishga emas, balki o'quvchilarda tahliliy fikrlash, ongli qaror qabul qilish hamda o'z ta'limiy faoliyatini mustaqil boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilmoqda.

Ushbu jarayonda xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlar muhim ilmiy-nazariy hamda amaliy asos sifatida maydonga chiqadi. Xulq-atvor iqtisodiyoti nazariyasi inson qarorlarining doimo mutlaq ratsional bo'lavermasligini, balki psixologik, kognitiv va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllanishini asoslab beradi. Mazkur yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi xatti-harakatlari va motivatsion omillarini chuqurroq tahlil qilish imkonini yaratadi.

Metakognitiv qobiliyatlar esa shaxsning o'z fikrlash faoliyatini anglash, rejalashtirish, monitoring qilish va baholashga oid ko'nikmalarini qamrab oladi. Aynan ushbu qobiliyatlar o'quvchilarning ongli o'rganish jarayonini samarali tashkil etish, bilimlarni mustahkamlash va ularni amaliy faoliyatga tatbiq etishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, xulq-atvor iqtisodiyoti yondashuvlari bilan metakognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayonidagi o'zaro uzviy bog'liqligini ilmiy asosda tadqiq etish ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy kadrlar tayyorlashda dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi murakkab sharoitda ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda sun'iy intellekt vositalarining o'quv jarayoniga joriy etilishi masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlarning markaziy mavzularidan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi [1] PF-189-son farmonida belgilangan "2026/2027 o'quv yilidan boshlab umumiy o'rta ta'lim hamda oliy ta'lim tizimining o'quv dasturlari va darsliklariga sun'iy intellekt texnologiyalarini o'qitish bo'yicha mavzularni kiritish" haqidagi maqsad ham ta'limning barcha bosqichlarida zamonaviylikni talab qilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda raqamli ta'lim muhitining moslashuvchanligi, individuallashtirilgan o'qitish imkoniyatlari va ta'lim jarayonini monitoring qilishdagi samaradorligi ta'lim sifati oshirishining muhim omili sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 15-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, ba'zilarini o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblash to'g'risida"gi [2] 791-son qarorida ham zamon talablariga mos keladigan kadrlar tayyorlash hamda sifatli ta'limga e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish tezligi, motivatsiyasi va mustaqil o'rganish faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Xulq-atvor iqtisodiyoti doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlarda esa inson qaror qabul qilish jarayoni an'anaviy iqtisodiyotda ta'kidlanganidek mutlaq ratsional emasligi, balki kognitiv cheklovlar, psixologik holatlar va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishi asoslab berilgan. Ushbu yondashuv ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda, o'quvchilarning bilimlarni qabul qilish, topshiriqlarni bajarish va baholash jarayonidagi xatti-harakatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ayrim tadqiqotlarda ta'limdagi muvaffaqiyatsizlik yoki past o'zlashtirish ko'rsatkichlari ko'pincha bilim yetishmasligidan emas, balki noto'g'ri qarorlar, motivatsiya pasayishi va kognitiv xatolar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi.

Metakognitiv qobiliyatlar bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar esa o'quvchilarning o'z o'rganish jarayonini anglash, rejalashtirish, monitoring qilish va refleksiya qilish ko'nikmalari rivojlangan sari ularning akademik natijalari barqaror ravishda yaxshilanishini isbotlaydi [3]. Metakognitiv yondashuvlar o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish, bilimlarni chuqur qayta ishlash va ularni amaliy faoliyatga samarali tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi [4]. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida metakognitiv strategiyalardan foydalanish o'quvchilarning individual o'rganish trayektoriyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayoniga ta'siri ko'pincha alohida-alohida yo'nalishlar sifatida o'rganilgan. Ularning o'zaro integratsiyalashgan holdagi ta'siri, ayniqsa raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt sharoitida, yetarli darajada tizimli va kompleks tadqiq etilmagan. Bu holat mazkur ikki yondashuvni uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayoniga tatbiq etishning nazariy asoslarini chuqurlashtirish va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, mantiqiy umumlashtirish, taqqoslash va konseptual yondashuvlardan foydalanildi. Xulq-atvor iqtisodiyoti nazariyalari asosida o'quvchilarning qaror qabul qilish jarayonlari tahlil qilindi. Metakognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayonidagi roli rejalashtirish, monitoring va baholash bosqichlari orqali o'rganildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektdan foydalanish bugungi kunda nafaqat texnologik yangilanish, balki ta'lim jarayonining mazmunan transformatsiyalanishiga olib kelayotgan muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'lim sifati endilikda faqat bilimlar hajmi bilan emas, balki o'quvchilarning qaror qabul qilish madaniyati, mustaqil fikrlash darajasi hamda o'z o'quv faoliyatini ongli ravishda boshqara olish qobiliyatlari bilan baholanmoqda. Ushbu jarayonda xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlar o'zaro uyg'un holda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Muhokamalar davomida aniqlanishicha, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelishi o'quvchilarning xulq-atvorida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Xulq-atvor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan qaralganda, raqamli ta'lim muhiti o'quvchilarning motivatsiyasi, e'tibor darajasi va qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Raqamli vositalar yordamida taqdim etilayotgan tezkor va vizual axborot o'quvchilarda heuristik qarorlar qabul qilish ehtimolini oshirsa-da, metakognitiv yondashuvlar bilan uyg'unlashganda ushbu jarayon ongli va nazorat qilinadigan ta'lim faoliyatiga aylanishi mumkin.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv qobiliyatlar rivojlangan sharoitda sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Rejalashtirish, o'z-o'zini monitoring qilish va refleksiya qilish kabi metakognitiv komponentlar raqamli ta'lim muhitida o'quvchilarning individual o'rganish trayektoriyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa xulq-atvor iqtisodiyotida ta'kidlanadigan noratsional qarorlar, chalg'ish va motivatsiya pasayishi kabi salbiy omillarni kamaytirishga imkon beradi.

Tadqiqot davomida mobil qurilmalar, aqlli doskalar, planshetlar, noutbuklar va virtual laboratoriyalar kabi zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonining tashkiliy va metodik jihatlarini sezilarli darajada yengillashtirayotgani aniqlandi. Talabalar mustaqil ta'lim jarayonida an'anaviy qog'oz va bosma manbalardan ko'ra elektron resurslar, raqamli kutubxonalar va interaktiv platformalardan keng foydalanmoqda. Bu holat bilimlarni tezkor izlash, qayta ishlash va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytirib, o'quvchilarning kognitiv va metakognitiv faolligini oshirmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan ta'lim modellarini yaratish imkonini bermoqda. Bunday yondashuv xulq-atvor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan qaralganda, o'quvchilarning qaror qabul qilishdagi subyektiv cheklovlarini yumshatib, ularning ta'limiy faoliyatga bo'lgan ijobiy munosabatini kuchaytiradi. Natijada ta'lim jarayoni yanada shaffof, moslashuvchan va demokratik tus oladi.

Umuman olganda, olingan natijalar xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlarning raqamli texnologiyalar hamda sun'iy intellekt bilan uyg'unlashuvi ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning ongli qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish va ularni zamonaviy iqtisodiy muhitga mos raqobatbardosh kadrlar sifatida shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Olib borilgan ilmiy tahlillar va muhokamalar natijalaridan xulosa qilsak, zamonaviy raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt sharoitida ta'lim jarayonining samaradorligi tobora ko'proq xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlarning uyg'un rivojlanishiga bog'liq bo'lib bormoqda. Ta'lim endilikda faqat bilimlarni uzatish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning qaror qabul qilish mexanizmlari, motivatsion omillari hamda o'z o'rganish faoliyatini ongli boshqarish qobiliyatlarini shakllantirishni talab etmoqda.

Tadqiqot natijalari xulq-atvor iqtisodiyoti yondashuvlari o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ratsional va noratsional xatti-harakatlarini aniqlash va tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. Ushbu yondashuv metakognitiv qobiliyatlar bilan integratsiyalashganda, o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga keladigan kognitiv cheklovlar, noto'g'ri qarorlar va motivatsiya pasayishining oldini olish imkoniyatlari kengayadi. Natijada ta'lim jarayoni yanada ongli, maqsadga yo'naltirilgan va barqaror tus oladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalaridan samarali foydalanish metakognitiv strategiyalarni qo'llash bilan uyg'unlashganda o'quvchilarning mustaqil fikrlash, o'z-o'zini nazorat qilish va refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Bu holat ta'lim sifatining oshishiga, o'quvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim trayektoriyalarining shakllanishiga zamin yaratadi.

Umuman olganda, xulq-atvor iqtisodiyoti va metakognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayoniga tizimli va kompleks tatbiqi zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirish, raqamli iqtisodiyot sharoitida raqobatbardosh, ongli va mas'uliyatli kadrlarni tayyorlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar ushbu yondashuvlarni empirik modellar va statistik tahlillar asosida yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi [1] PF-189-son farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 15-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, ba'zilarini o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblash to'g'risida"gi 791-son qarori
3. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 1979.
4. Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
5. Thaler, R. H., Sunstein, C. R. Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness. Yale University Press, 2008.
6. Zimmerman, B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory Into Practice, 2002.
7. Schunk, D. H. Learning Theories: An Educational Perspective. Pearson Education, 2016.
8. Oripov J., To'xtayev O. Ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning dolzarb jihatlari va ahamiyati. Science and Innovation elektron jurnali. 2022-yil.
9. Norov M.M. Raqamli texnologiyalarning ta'lim sohasida qo'llanilishi. Scholar elektron jurnali. 2023-yil.

10. Usmonaliyeva M.K. Ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari va sohada amalga oshirilayotgan ishlar. Academic Research in Educational Sciences ilmiy jurnali. 2023-yil.
11. Mamasoatov D.R. Pedagogik texnologiyalar turlari va dars modullari. Educational Research in Universal Sciences. 2023-yil.